Yolun Öteki Yüzü

Disiplinlerarası Bir Yaklaşımla Seyahat Tarihi ve Kültürü

Dönemler, Coğrafyalar, Temalar

EDİTÖRLER

MUSA DUMAN - İLHAMİ DANIŞ

- 1. CİLT -

KETEBE

ISBN: 978-625-5929-52-5 (Tk) 978-625-5929-53-2 (1.c)
© 2018 Ketebe Kitap ve Dergi Yayıncılığı A.Ş.

ketebe.com

Ketebe Yayınları: 1430 **Tarih**

Yayın Yönetmeni
Furkan Çalışkan

Dizi Editörü
Taha Kılınç

Yayıma Hazırlayan
Firdevs Erva Genç

Düzelti
Halit Öztürk

Kapak
Harun Tan

Mizanpaj
Nilgün Sönmez

1. BASKI

Mart 2025
İstanbul

Ketebe Yayınları
Sertifika No. 49619
Maltepe Mahallesi Fetih Caddesi
No: 6 Dk: 2
Topkapı 34010 İstanbul
Tel: 212 612 29 30
e-mail: ketebe@ketebe.com

Baskı ve Cilt
Sertifika No: 40619
Pelikan Basım Matbaa ve Ambalaj Sanayi
Tic. Ltd. Şti.
Kayaşehir Mah. Ulubatlı Hasan Cad. Blok
2H Kapı No: 19
34494 Başakşehir - İstanbul
Tel: +90 (212) 613 79 55

© Eserin her hakkı anlaşmalı olarak Ketebe Kitap ve Dergi Yayıncılığı A.Ş.'ye aittir.
İzinsiz yayımlanamaz. Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

ON ALTINCI YÜZYILDAN ÖNCE MEKKE'YE GİDEN ANADOLU HAC KERVANLARININ GÜZERGÂHI HAKKINDA TESPİTLER*

OZAN KOLBAŞ**

GİRİŞ

Osmanlı dönemi Anadolu'sunda talî yollar haricinde sağ, sol ve orta kol olarak isimlendirilen üç ana güzergâh bulunmaktaydı. Bu güzergâh üzerinde yer alan menziller, dönemler içerisinde pek de değişiklik göstermemiştir. Ana noktalar haricinde, sonradan inşa edilen yapılar veya şehirlerde yapılan kimi düzenlemeler güzergâhı değiştirip kimi menzillerin âtıl kalmasına neden olmuşsa da belli başlı menziller tarih boyunca önemini muhafaza etmiştir. Örneğin, Köprülü Mehmed Paşa (ö. 1072/1661) tarafından Vezirhan'da yaptırılan ve 1070 (1659-1660) yılında tamamlanan han, cami, hamam; bu menzilin bir durak hâline gelmesini sağlamış; bu durum, İznik-Eskişehir arasında kervanların Yenişehir üzerinden ilerlemesini azaltmış ve yönlerini Lefke'ye çevirmelerine neden olmuştur. 1630 yılında tamamlanan Hüsrev Paşa Hanı ise Hüsrevpaşa'nın durak haline gelmesini sağlamıştır.[1] Kilikya sahilinin Ortaçağ'da kumlaşmasından dolayı önemini kaybeden Tarsus, Adana'nın yanında geri planda

* Bu çalışma, "Esîrî'nin *Hüsâm-nâme* Adlı Manzum Hac Seyahat-nâmesi (İnceleme-Metin Tenkidi-Nesre Çeviri-Açıklamalar-Sözlük-Özel Adlar Dizini)" başlıklı doktora tezinden hareketle yeni tespitlerin ilâvesiyle üretilmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, ozankolbas@gmail.com.

1 Franz Taeschner, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı*, çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2010, s. I:145; 167-168.

kalmıştır.[2] Franz Taeschner'in ifadesiyle "sabit noktalar olarak yolun güzergâhını belirleyen şehirler, ezelden beri İznik (Nicaea), Eskişehir (Dorylaeum), Adana, İskenderun (Alexandria), Antakya (Antiochia), daha geç Bizans dönemlerinde ve Osmanlı döneminde ise ayrıca Konya (Iconium) ve Konya Ereğlisi (Heraclea) olmuştur."[3] Genel itibarıyla bu üç ana güzergâhtan sağ kol olarak adlandırılanı Üsküdar'dan başlayıp Eskişehir, Konya, Adana ve Antakya üzerinden Şam güzergâhını takip eder, buradan Medine ve Mekke'ye varır. Sağ kol, padişahların doğuya yaptıkları tüm seferlerde büyük ordu yolu olarak kullanılması ve aynı zamanda hac kervanlarının Medine ve Mekke'ye gidişlerinde takip edilmesi nedeniyle Anadolu yol ağının bel kemiğini oluşturmuştur.[4]

Taeschner, Müslümanlara ait hac raporlarını hac güzergâhına ilişkin en önemli kaynaklar arasında sayar; ancak bildiği tüm raporların on yedinci yüzyıla ait olduğunu belirtir.[5] Bunlar arasında 1032 (1623) yılındaki durakların listesini veren en eskisi dahi yeni hac yolu hakkında herhangi bir değişiklik kaydetmez.[6] Hıristiyanlara ait daha eski raporlar da güzergâh hakkında ayrıntı vermez. Taeschner, tüm bu nedenlerle "yeni yolun oluşum aşamalarının nasıl seyrettiği hakkında yeterince" bilgimizin olmadığını, Arap seyyahlara ait metinlerin de on yedinci ve on sekizinci yüzyıldan kaldığı için yeni herhangi bir bilgi vermediğini belirtir.[7] Suraiya Faroqhi ise bu güzergâh hakkında bilgi veren kaynakların bir iki hac kılavuzu, Abdülkadir el-Cezîrî'nin (ö. 976/1568'den sonra) yazdığı el kitabı (*Dürerü'l-Ferâ'idi'l-Munazzama fî Ahbâri'l-Hâc ve Tarîkı Mekkete'l-Mu'azzama*) ve birkaç Osmanlı resmî belgesi sayesinde gayet iyi bilindiğini; el-Cezîrî'nin kitabı dışında bu kaynakların tümünün on yedinci yüzyıla ait olduğunu söyler.[8] Faroqhi'nin tespitine göre, "Şam'dan Mekke'ye doğru giderken kullanılan hac güzergâhı ile resmî ulaklarca kullanılan güzergâh, susuzluğun tercihleri şiddetle kısıtlaması nedeniyle, tümüyle örtüş[mektedir]."[9] Bu sahada yapılan daha pek çok çalışmada da aynı minvalde bilgilere değinilmekte ve benzer menzillerden bahsedilmektedir.[10]

2 Taeschner, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı*, s. I:138-139.

3 Taeschner, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı*, s. I:133-135; 137; 143 vd.

4 Taeschner, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı*, s. I:127.

5 Taeschner, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı*, s. I:130.

6 Taeschner, bu metin hakkında şu bilgileri verir: "Dresden el yazmasında (Kat. Fleischer, s. 27) E a No. 178, fol. 57v, IV. Mehmed zamanında yazılan, çoğunlukla tarihî içerikli toplu el yazması (fol. 56r'de en erken tarih olarak H. 1062/Miladî 1652 verilmiştir). Yol güzergâhı, yukarıdaki tarihi taşımaktadır." Bkz. Taeschner, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı*, s. I:130.

7 Taeschner, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı*, s. I:130-132.

8 Suraiya Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar-Osmanlı Döneminde Hac (1517-1683)*, çev. Gül Çağalı Güven, 2. bs., İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008, s. 46.

9 Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar*, s. 46.

10 Örneğin bkz. Münir Atalar, *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümâyûn ve Surre Alayları*, 3. bs., Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015; Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haber-*

Bu güzergâh hakkında ayrıntılı bilgiler veren ve menzillerden tek tek bahseden Osmanlı döneminde yazılmış çeşitli eserler mevcuttur; ancak elimize geçen bu eserlerin çoğu Taeschner'in ve Faroqhi'nin de belirttiği gibi on yedinci yüzyıl itibarıyla kaleme alınmıştır. Seyahatname veya menzilname türünde manzum, mensur veya manzum-mensur karışık formda yazılan bu eserlerin büyük bir çoğunluğu yol boyunca görülen yerlerden, ziyaret edilen türbelerden, diğer yapılardan, menzillerin coğrafî özelliklerinden, bu menzillerde yerleşik bölge halkının insanlara yaklaşımından ve konaklanılan yerlerde suyun bulunup bulunmama durumundan bahseder. Ayrıca hatıra kabilinden şahsi gözlemlerini ve başlarından geçen olayları anlatan müellifler de vardır. Bu sayede ilgili eserleri yazan isimler, kendilerinden sonra aynı yola çıkacak kişilere eserleri vesilesiyle menzillerle alakalı önceden bilgi vermeyi amaçlamış ve hac güzergâhının genel bir panoramasını çizmiştir.

Bu eserlerin manzum olanlarından bazıları herhangi bir edebî değer taşımayıp hemen her beyitte birer menzilden bahseder ve beyit sayıları da ilgili menzil sayısıyla doğru orantılıdır. Bazen de bir menzile ayrılan beyit sayısı iki veya üç beyte çıkar. Kimi zaman yalnızca menziller hakkındaki gözlemlere yer vermeyip ilgili menzillerle alakalı çeşitli hikâyelere veya kıssalara yer veren eserler de vardır. Örneğin, Ahmed Fakîh'in (ö. 750/1350'den sonra ?) *Kitâbu Evsâfi'l-Mesâcidi'ş-Şerîfe* ve Esîrî'nin *Hüsâm-nâme* adlı edebî hac seyahatnameleri bu türdendir ve diğer eserlere göre daha uzundur. Mensur olanlarından bazısı yalnızca menzil isimlerini anar ve bu menzillerin özelliklerine kısaca değinir. Yazma eser kütüphanelerinde bu türden pek çok menzilname mevcuttur. Bunun yanında Nâbî'nin (ö.1124/1712) kaleme aldığı *Tuhfetü'l-Harameyn* gibi eserler ise edebî nitelikleriyle öne çıkmıştır. Menderes Coşkun, hac konulu eserleri, hac seyahatnamelerine yönelik yaptığı tasnifte hac el kitapları, rehber nitelikli hac seyahatnameleri, hatıra ve rapor nitelikli hac seyahatnameleri ve edebî hac seyahatnameleri olmak üzere dört ana başlık altında inceler.[11]

ON ALTINCI YÜZYILDAN SONRA HACCA GİDEN OSMANLI KERVANLARININ GÜZERGÂHI

Yavuz Sultan Selim'in (ö. 926/1520) 1517'de Memlük İmparatorluğu'na son verip Hicaz bölgesini Osmanlı hâkimiyeti altına almasından sonra İstanbul'dan yola çıkıp kara yoluyla Mekke'ye ulaşan hac kervanları hemen hemen aynı güzergâhı izlemiştir. İstanbul'dan yola çıkan kervanlar, Konya ve Antakya üzerinden Şam'a, buradan Arap coğrafyasının iç kesimlerinden

leşme (Menziller), 1. bs., Ankara: PTT Genel Müdürlüğü, 2002; Fatma Büyükkarcı-Yılmaz, *Hac Menzilnamelerinde Osmanlı Şehirleri*, 1. bs., İstanbul: Simurg Yayınları, 2018.

11 Menderes Coşkun, *Manzum ve Mensur Osmanlı Hac Seyahatnameleri ve Nâbî'nin Tuhfetü'l-Harameyn'i*, 1. bs., Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002), s. 6.

Medine'ye, ardından Mekke'ye varır ve aynı güzergâhı izleyerek geri döner. İzzet Sak ve Cemal Çetin, on yedinci ve on sekizinci yüzyılda kaleme alınan menzilnameler üzerinden bu güzergâhın on sekizinci yüzyıla kadar İstanbul, Eskişehir, Konya, Adana, Antakya, Halep, Hama ve Şam üzerinden geçerek Medine ve Mekke'ye ulaştığını, daha sonraki dönemlerde Halep'e uğramadan Antakya'dan Hama'ya ve oradan da Şam'a geçmeye başladığını belirtmiştir.[12] Dördü anonim olmak üzere Mustafa Sınâî'nin *Menâzilü'l-Hâcc Ma'a Menâsiki'l-Hâcc*, Mehmed Edîb b. Muhammed Dervîş'in *Nehcetü'l-Menâzil* ve Mustafa el-Bosnavî'nin *Kitâbu Delîlü'l-Menâhil ve Mürşidü'l-Merâhil* adlı eserlerini değerlendirerek ilgili menzilleri şu şekilde sıralar: Üsküdar'dan yola çıkan hac kervanı Kartal, Gekbuze (Gebze), Hersek, İznik, Lefke, Vezirhanı, Söğüt, Eskişehir, Seyyidgazi, Hüsrevpaşa, Bolvadin, İshaklı, Akşehir, Ilgın, Ladik, Konya, İsmil, Karapınar, Ereğli, Ulukışla, Çiftehan, Ramazanoğlu Yaylası, Çakıt, Adana, Misis, Kurtkulağı, Payas, Belen, Antakya, Zanbakıyye, Şu'ûr, Mızk, Hama, Humus, İkikapılı, Nebke, Kuteyfe, Şam, Kubbetü'l-Hac, Tarhanahanı, Dîl Selâmîn, Müzeyrib, Remne, Mafrak, Ayn-ı Zerka, Bilâta, Balka, Katran Kalesi, Tabutkorusu, Vadi-yi Anze, Ma'ân Kalesi, Akabebaşı, Çağıman, Eşmeler Kalesi, Kâ' Sahrası, Asihurma, Mugâyir, Haydar Kalesi, Bürke-yi Muazzama, Dâru'l-Hamrâ, Medâyin-i Sâlih, Ulâ Kalesi, Bi'r-i Ganem, Matran, Yenikuyular (Valide Kuyusu/Bi'r-i Cedîd), Hediye Eşmesi, Nahleteyn, Dâru'l-Karâr, Medine, Bi'r-i Ali, Kubûr-ı Şühedâ, Cüdeyde, Bedr-i Huneyn, Meymûn Ovası, Rabia Eşmesi, Cüdeyde, Güzelce Bürke, Asfân, Vadi-yi Fâtıma, Mekke, Mina, Müzdelife ve Arafat'a geçer.[13] Gidiş yolunu takip ederek Medine ve Şam üzerinden İstanbul'a geri döner.

Servet mahlaslı şair tarafından on altıncı yüzyılda yazıldığı tahmin edilen manzum menzilnamede,[14] on yedinci yüzyılda yaşadığı tahmin edilen Sulhî mahlaslı şair tarafından yazılan ve eksik olduğu tahmin edilen Şam ile Mekke arasındaki konaklara yer veren 68 beyitlik menzilnamede,[15] 1057 (1646) yı-

12 İzzet Sak, Cemal Çetin, "XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Hac Menzilleri", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (Bahar 2005), s. 200.

13 Sak, Çetin, "XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Hac Menzilleri", s. 222-259. Latif Armağan ve Fatma Büyükkarcı-Yılmaz da ilgili çalışmalarında aynı menzil sıralamasına yer verir. Bkz. Latif Armağan, "XVIII. Yüzyılda Hac Yolu Güzergâhı ve Menziller", *Osmanlı Araştırmaları* XX (2000), s. 82-99; Büyükkarcı-Yılmaz, *Hac Menzilnamelerinde Osmanlı Şehirleri*.

14 Servet'in hac güzergâhı şu şekildedir: Pendik, Ermenek, Pazarcık, Akşehir, Konya, Kırkgeçit, Adana, Payas, Halep, Hama, Şam, Kudüs, [Halilürrahman], Şam, Müzeyrib, Mafrak, Ayn-ı Zerka, Vadi-yi Anze, Tabutkorusu, Asi Hurma, Medâyin-i Sâlih, Akabe, Ulâ, Medine, Mekke, Mina, Medine, [İstanbul]. Bkz. Suat Donuk, "Servet Mahlaslı Bir Şaire Mâl Edilen Manzum Hac Seyahatnâmesi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 41 (Bahar 2017), s. 20-22.

15 Sulhî'nin hac güzergâhı şu şekildedir: Tarhana Hanı, Dile, Müzeyrib, Azra'a, Mafrık, Ayn-ı Zerka, Bulka, Kal'a-yı Katran, Tabutkorusu, Aneze, Ma'ân, Akabebaşı, Tubaylıyya, Zâtü'l-Hac (Peygamber Eşmesi), Ka'u'l-Basit, Asihurma (Sahra-yı Tebük), Mugayir, Kal'a-yı Hayber, Birke-yi

lında Hacı Ali Efendi tarafından kaleme alınan mensur *Tuhfetü'l-Hüccâc* adlı eserde,[16] on yedinci yüzyılda yaşadığı tahmin edilen Kadrî'nin manzum-mensur karışık *Menâzilü't-Tarîk ilâ Beytillâhi'l-Atîk* adlı eserinde,[17] on yedinci yüzyıldan sonra yaşadığı tahmin edilen ve biyografisi hakkında kesin bilgiye ulaşılamayan Bahrî tarafından yazılan Üsküdar'dan Şam'a kadar geçilen menzillerin zikredildiği manzum menzilnamede,[18] on sekizinci yüzyıl şairlerinden Cûdî tarafından 1169 (1756) yılında[19] kaside nazım şekliyle kaleme alınan, Şam ve Mekke arasındaki menzillere yer veren menzilnamede[20] ve on sekizinci

Muazzama, Ukayra, Ula, Mattaran, Şu'bu'n-Nakam, Hediyye Eşmesi, Fahleteyn, Vadi'l-Kura, Medine, Zü'l-Halife (Ali Kuyusu), Kubur-ı Şüheda, Cüdeyde Kuyusu, Bedr-i Cüneyn, Bedr-i Meymun, Rabia Eşmesi, Güzelce Birke. Bkz. Suat Donuk, "Sulhî'nin Manzum Hac Menâzilnâmesi", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 18 (2017), s. 95-96.

16 Hacı Ali Efendi'nin hac güzergâhı şu şekildedir: Üsküdar, İznik, Eskişehir, Akşehir, Konya, Ereğli, Adana, Antakya, Hama, Humus, Şam, Katran Kalesi, Maân Kalesi, Eşme Kalesi, Asihurma, Hayder Kalesi, Ula, Medine, Bedr, Mekke. Bkz. Sadettin Baştürk, "Bir Hac Yolcusunun Gözünden İstanbul'dan Hicaz'a Osmanlı Şehirleri", *International Journal of Human Sciences* 10/1 (2013), s. 152-158.

17 Kadrî, eserinin ikinci babında Üsküdar ile Şam arasındaki menzilleri zikreder: Üsküdar, Gekbuze, Dil, Hersek, Derbend, İznik, Yenişehir, Bazarcık, Bozüyük/Kasımpaşa, Eskişehir, Seyyidgazi, Hüsrevpaşa Yenihan, Bayat, Bolvadin, Akşehir, Ilgın, Ladik, Konya, Göçi, Karapınar, Ereğli, Muhammed Paşa/Ulukışla, Çiftehan, Yaylak, Bayrampaşa Hanı, Adana, Cisr-i Misis, Kurtkulağı, Payas, Bakras/Belek, Akpınar, Halaka, Haleb-i Şehba, Hanteman, Serakıb, Maarratu'n-Numan, Antakya, Zanbakıyye, Cisr-i Şuûr, Mıdık, Şecer, Hama, Hıms, İkikapılı/Hasye, Binke, Kutayfe. Üçüncü babda, Şam'ın tasviri yapılmıştır. Dördüncü bab, Şam ile Kudüs arasındaki menzilleri tasvir eder: Sasaa, Kunaytara, Cisr-i Yakub, Meyte Gölü, Uyuni't-Tüccar, Cenin, Nablus, Kudüs. Beşinci bab, Şam ile Medine arasındaki menzillere ayrılmıştır: Tarhan Hanı, Kubeybe, Müzeyrib, Mefrik, Ayn-ı Zerka, Belka, Uzeyr, Katran Kalesi, Tabutkorusu, Gazze, Meaz Kalesi, Akabebaşı, Cefiman, Eşmeler, Ka'u'l-Basit, Tebük, Mağaralar, Haydar Kalesi, Bürke-yi Muazzama, Şakku'l-Acuz, Abyar/Kuyular, Ula, Mataran, Bi'r-i Zümürrüd, Şuabe'l-Ahmer, Şuabu'n-Nuam, Hediyye, Fahleteyn/Selam Kayası, Vadi-yi Kura, Kuyular, Medine. Altıncı bab, Medine'ye hasredilmiştir. Yedinci bab, Medine ile Mekke arasındaki menzillerden bahseder: Bi'r-i Ali, Kuburü'ş-Şüheda, Cudeyde, Bedr-i Huneyn, Berr-i Meymun/Tayyarade, Rabia Eşmesi, Güzelce Bürke/Halis, Asfan, Vadi-yi Fatıma, Mekke, Arafat. Bkz. Seydi Kiraz, Muhammed Musab Tiryaki, "Türk Edebiyatında Menâzil-i Haclar ve Kadrî'nin 'Menâzilü't-Tarîk ilâ Beytillâhi'l-Atîk' Adlı Menâzil-i Haccı", *Turkish Academic Research Review* 8/1 (2023), s. 119-126.

18 Bahrî'nin hac güzergâhı şu şekildedir: Üsküdar, Kartal, Gekbuze, Hersek, Derbend Köyü, İznik, Lefke, Vezirhanı, Söğüt, Eskişehir, Seyyidgazi, Hüsrevpaşa, Bayat, Bolvadin, Akşehir, Ilgın, Ladik, Konya, İsmil, Karapınar, Ereğli, Ulukışla, Çiftehan, Yaylak, Çakıd, Adana, Misis, Kurtkulağı, Payas, Belen, Antakya, Zanbakiyye, Şuur, Madik, Hama, Hamis, İkikapılı, Nebk, Kudeyfe, Şam, Mekke. Bkz. Fatih Koyuncu, "Bahrî'nin Hac Menzilnâmesi", *Asya Studies* 12 (2020), s. 24.

19 Menderes Coşkun, eserin tarihini 1754 olarak tespit etmiştir. Bkz. Coşkun, *Manzum ve Mensur Osmanlı Hac Seyahatnameleri ve Nâbî'nin Tuhfetü'l-Harameyn'i*, s. 18.

20 Cûdî'nin hac güzergâhı şu şekildedir: Şam, Tarhana Hanı, Dile, Müzeyrib, Efrak, Ayn-ı Zerka, Belka, Katran Kalesi, Tabutkorusu, Unayza Kalesi, Ma'ân, Şam Akabesi, Hısn-ı Cugayman, Zatü'l-Hac, Ka'-ı Bast (Kazuk Tutmaz), Tebük (Asihurması), Megayir, Haydar Kalesi, Birke-i Uzma, Dar-ı Hamra (Pirinç Ovası), Ula, Abaru'l-Ganem, Valide Kuyusu, Hediyye Eşmesi, Selam Kayası, Vadi'l-Kura, Medine, Abar-ı Ali, Şüheda Makberesi, Cüdeyde, Bedrü'l-Huneyn, Meymun Ovası, Suhfe, Kudeyd, Usfan, Vadi-yi Fatıma, Mekke, Mina, Batha. Bkz. Fatih Koyuncu, "Cûdî'nin Manzum Hac Seyahatnamesi", *Littera Turca: Journal of Turkish Languages and Literature* 3/1 (Kış 2017), s. 182-186.

yüzyılda yaşayan Seyyid İbrahîm Hanîf'in manzum-mensur karışık *Menâzilü'l-Harameyn* adlı eserinde[21] de aynı güzergâh bilgisi aktarılır.

Şimdiye kadar yapılan gerek menzilname türünde yazılmış eserlerin transkripsiyonlu yayımlarında gerekse doğrudan Osmanlı hac seyahatini ve kültürünü konu edinen akademik çalışmalarda, İstanbul'dan yola çıkan ve Mekke'ye ulaşan hac kafilelerinin yukarıda zikredilen menzilleri aştığı belirtilmiştir. Bu konuya dair on yedinci yüzyıl öncesine ait belge veya edebî metinlerin az olması bu yüzyıldan önceki hac güzergâhının belirlenmesini de engellemiştir. Bu nedenle hac güzergâhı hakkında yapılan çalışmalar genellikle Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethi ve Memlük İmparatorluğu'nu hâkimiyeti altına alarak Hicaz topraklarına hükmetmeye başlamasından sonraki dönemi inceler.

ON ALTINCI YÜZYILDAN ÖNCE ANADOLU'DAN HACCA GİDEN KERVANLARIN GÜZERGÂHINA DAİR TESPİTLER

Bugün için elimizde Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethinden önce Anadolu sahasında yazılmış iki hac seyahatnamesi bulunmaktadır. Bunlardan biri, on dördüncü yüzyılın ortalarında veya on beşinci yüzyılın başlarında yahut Semih Tezcan'ın tespitine göre 1350'li yılların civarında yaşadığı tahmin edilen[22] Ahmed Fakîh'in *Kitâbu Evsâfi'l-Mesâcidi'ş-Şerîfe* adlı eseridir. Bu eser, güncel bilgilerimize göre Anadolu sahasında hac seyahatnamesi türünde yazılmış ilk eserdir. British Library nüshasına dayanılarak 1974 yılında Hasibe Mazıoğlu tarafından yayımlanmıştır.[23] Eser üzerine pek çok çalışma yapılmasına ve Mazıoğlu başta olmak üzere bu çalışmaların kimisinde eserin bazı sayfalarının eksik olduğuna değinilmesine rağmen varakların yanlış sıralandığı ve bu nedenle eserin karışık şekilde neşredildiği tespitinde bulunulmamıştır.

21 Seyyid İbrahîm Hanîf'in hac güzergâhı şu şekildedir: Üsküdar, Kartal, Gebze, Kız Derbendi, İznik, Lefke, Vezirhanı, Söğüt, Eskişehir, Battal Gazi, Hüsrev Paşa, Bayat, Bolvadin, İshaklı, Akşehir, Ilgın, Ladik, Konya, İsmil, Karapınar, Karaman Ereğlisi, Ulukışla, Çiftehan, Ramazanoğlu Yaylası, Çakıthanı, Adana, Misis Köprüsü, Kurtkulağı, Payas, İskenderun, Belen, Karamut Hanı, Zanbakıyye, Şuur, Madik Kalesi, Hama, Humus, İkikapılı, Yitiknam, Kudefye Hanı, Şam, Rebve, Tarhana Hanı, Dekke, Müzeyrib, Mafrak, Ayn-ı Zerka, Belka Kalesi, Katrane Kalesi, Tabutkorusu, Aneze Kalesi, Maân Kalesi, Akabebaşı, Çekiman, Vadiyü'l-Basit, (Peygamber Eşmeleri), Kazıktutmaz, Asihurma, Magarat (Eşmeler), Hayber Kalesi, Birke-i Muazzama, Pirinç Ovası, Medayin-i Salih, Bi'r-i Ganem, Bi'r-i Zümürrüd, Valide Sultan, Hediye Eşmeleri, Astil Anter, Sebilü'l-Hacı (Osman Paşa Kapıları), Medine, Bi'r-i Ali, Kubur-ı Şüheda, Cüdeyde Boğazı, Bedr-i Huneyn, Meymun Ovası, Rabiğ, Güzelce Bölge, Vadi-yi Fatıma, Mescid-i Umre, Mekke, Bi'r-i Zemzem, Mina, Müzdelife, Arafat. Bkz. Ayşe Parlakkılıç-Mucan, "Seyyid İbrahim Hanîf'in 'Menâzilü'l-Harameyn'i'", *İstem* 26 (2015), s. 101-102.

22 Semih Tezcan, "Anadolu Türk Yazınının Başlangıç Döneminde Bir Yazar ve *Çarḫ-nāme*'nin Tarihlendirilmesi Üzerine", *Türk Dilleri Araştırmaları* 4 (1994), s. 85-87.

23 Hasibe Mazıoğlu, *Ahmed Fakih-Kitâbu Evsâfi Mesâcidi'ş-Şerîfe*, 1. bs., Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1974.

Varak karışıklığı metnin kompozisyonunu bozduğu gibi Ahmed Fakîh'in güzergâhının belirginleştirilememesine neden olmuştur.[24] Son yapılan çalışmayla eserin iki yeni nüshası tespit edilmiş, varak karışıklığı giderilmiş, beyit sayısı artmış, daha önceki neşirden doğan hatalar düzeltilmiş ve Ahmed Fakîh'in güzergâhı net şekilde ortaya konulmuştur.[25]

Bir diğer eser, on beşinci yüzyılın ortalarında doğduğu ve on altıncı yüzyılın ilk çeyreğinde vefat ettiği tahmin edilen, II. Bayezid (ö. 918/1512) döneminin sonlarında, ileri yaşta hacca giden ve Yavuz Sultan Selim döneminde divan kâtipliği yaptığı bilinen Esîrî mahlaslı şairin *Hüsâm-nâme* adlı hac seyahatnamesidir.[26] Eser, II. Bayezid döneminde, emir-i hac vazifesiyle kervana önderlik eden ve Hızâne-i Âmire'de hazine yazıcılığı görevinde bulunan Hüsâm Beg adına yazılmıştır. İlhan Gök tarafından doktora tezi olarak hazırlanan[27] ve büyük bölümü II. Bayezid dönemini kapsayan inamat defteri üzerine yapılan çalışma neticesinde Hüsâm Beg'in kutsal topraklara çeşitli yardımlar götürmek amacıyla vazifelendirildiği tarih aralığı belirlenmiş, buradan hareketle *Hüsâm-nâme*'nin 910 (1505)-916 (1510) yılları arasında yazıldığı tespit edilmiş, çeşitli veriler ışığında 911 (1505) yılının ilk aylarında kaleme alınmış olabileceği ortaya konulmuştur.[28] Şimdilik elde tek nüshası bulunan eserin bazı varakları kayıptır. Eser, baştan, sondan ve başa yakın bölümden eksik olmasına rağmen 4089 beyittir. Bu yönüyle emsalleri arasında en hacimli hac seyahatnamesi özelliğine sahiptir. Esîrî, menzillerden ziyade bu menzillerle alakalı pek çok kıssaya ve hikâyeye yer vermiş, bedeviler tarafından uğradıkları baskın gibi başlarından geçen pek çok olayı da çarpıcı bir üslupla anlatmıştır.

Ahmed Fakîh'e ve Esîrî'ye ait bu iki eser, Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethinden önce kaleme alınmaları hasebiyle diğer hac seyahatnamelerinden ayrılır.

---

24 Bu duruma dikkat çeken tespit edilebilen yalnızca iki çalışma vardır. Ahmed Oktay, Kudüs tasvirlerine dair kaleme aldığı çalışmasında ihtiyaten sadece *Kitâbu Evsâf*'ın Kudüs bahsi içerisinde bir karışıklık olduğunu belirtir. Bkz. Adnan Oktay, "Kudüs Tasvirleri: *Kitâbu Evsâfi Mesâcidi'ş-Şerîfe* ve *Tuhfetü'l-Harameyn* Örnekleri", *Mukaddime* 9/1 (2018), s. 111-132. Menderes Coşkun ise eserin ilk bakışta bölümlere ayrılmış düzenli bir görünüm arz ettiğini ancak okunduğunda bölümlerdeki konu akışının düzgün olmadığına dikkat çeker; fakat bu konuda ayrıntılı bir tespite yer vermez. Bkz. Coşkun, *Manzum ve Mensur Osmanlı Hac Seyahatnameleri ve Nâbî'nin Tuhfetü'l-Harameyn'i*, s. 43.

25 Ozan Kolbaş, *Ahmed Fakîh-Kitâbu Evsâfi'l-Mesâcidi'ş-Şerîfe (İnceleme-Tenkitli Metin-Tıpkıbasım)*, 1. bs., İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2023.

26 Ozan Kolbaş, "Esîrî'nin Hüsâm-nâme Adlı Manzum Hac Seyahat-nâmesi (İnceleme-Metin Tenkidi-Nesre Çeviri-Açıklamalar-Sözlük-Özel Adlar Dizini)", Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2021.

27 İlhan Gök, "Atatürk Kitaplığı M.C. O.71 Numaralı 909-933/1503-1527 Tarihli İn'âmât Defteri (Transkripsiyon-Değerlendirme)", Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2014.

28 Kolbaş, "Esîrî'nin Hüsâm-nâme Adlı Manzum Hac Seyahat-nâmesi", s. 108-112.

Hem Ahmed Fakîh hem de Esîrî, Memlüklerin Osmanlı topraklarına katılmasından sonra Anadolu'dan harekete geçen ve güzergâh hakkında bilgiler veren diğer yazarlardan ve şairlerden farklı bir güzergâh hakkında bilgi verir.

Esîrî'nin dahil olduğu hac kervanı İstanbul'dan yola çıkar. Buradan Adana'ya kadarki menziller ilgili sayfaların kayıp olması nedeniyle belli değildir; ancak Anadolu yol ağının tarihî dönemler içerisinde pek de değişikliğe uğramadığı bilindiğinden elde bulunan diğer eserler vesilesiyle aynı güzergâhı takip ettikleri düşünülebilir. Bu nedenle, İstanbul ve Adana arasındaki menzillerin Üsküdar, Kartal, Gebze, Hersek, İznik ve Yenişehir olduğu söylenebilir. İznik ve Eskişehir arasındaki mesafenin Yenişehir ve Lefke olmak üzere iki ayrı yoldan katedilebildiği; ancak Yenişehir'in Bizans geleneğine dayanan daha eski bir güzergâh olduğu bilindiğinden[29] Yenişehir yolunu tercih etme ihtimallerinin yüksek olduğu ifade edilebilir. Nitekim Lefke üzerinden ilerleyen yol hakkında on altıncı yüzyıldan önce herhangi bir kayıt olmadığı gibi bu güzergâhın daha önce de bahsedilen çeşitli imar faaliyetleri nedeniyle on yedinci yüzyıldan itibaren yaygın olarak kullanıldığı bilinmektedir. Kafilenin Yenişehir'den sonra Eskişehir, Bolvadin ve Akşehir'e geldiği, buradan Konya'ya ulaştığı düşünülebilir. Eserin bundan sonraki varakları elimizde olduğundan güzergâh hakkında herhangi bir şüphe yoktur. Konya'dan hareket eden kafile Adana, Antakya, Butuk (Mıdık), Hama, Humus ve Ba'lebek gibi şehirleri aşarak Şam'a gelir. Şam'dan Kudüs'e hareket ederek Ramazan ayı da dahil üç ay burada konaklar. Kudüs'ten yola çıkılmasının ardından Halilürrahman'a gelen kafile buradan Kızıldeniz'in Kudüs yönüne bakan ucundaki Akabe-i Bahr adlı mevkiye ulaşır ve Kahire'den hareket eden Mısır hac kervanıyla buluşur. Artlarından giderek onların güzergâhını takip eder. Kızıldeniz sahili boyunca ilerleyerek önce Yenbu'a, ardından Bedr-i Huneyn'e gelir. Mallarını burada emanete vermelerinin ardından, Meymun Ovası'nı ve Rabia Eşmesi'ni aşarak Mekke'ye ulaşır. Hac ibadeti dahilinde Mina'ya geçerek Mekke'ye geri döner. Haccın tamamlanmasının ardından dönüş yoluna giren kafile, Mekke'den, mallarını emanete verdikleri için büyük bir ihtimalle Bedr-i Huneyn'e, oradan da Medine'ye yol alır. Bedr-i Huneyn menzilinin Mekke ve Medine arasında bir ara menzil olduğu söylenebilir.[30] Yolculuğun bundan sonraki safhası Arap coğrafyasının iç kesimlerinden ilerler. Kafile, Medine'den Ma'ân'a ve sonrasında Hassa'ya ve Kerek'e ulaşıp Şam'a varır. Eserin bundan sonraki sayfaları eksik olduğundan dönüş yoluna dair diğer menziller hakkında bilgimiz yoktur; ancak Esîrî'nin eserini Halep'te yazdığını belirtmesi ve Yavuz Sultan

29 Taeschner, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı*, s. I:143-144; 168.

30 Hatta bu menzil, Mısır hac kervanı için de aynı özelliğe sahiptir. İleride görüleceği üzere Ahmed Fakîh'in anlatımına göre Mekke'den yola çıkan Mısır hac kafilesi Medine'ye geçer ve ziyaretini tamamlamasının ardından Bedr-i Huneyn üzerinden geldiği yolu, yani Kızıldeniz sahilini aşarak Mısır'a varır. Bkz., Kolbaş, *Ahmed Fakîh-Kitâbu Evsâfi'l-Mesâcidi'ş-Şerîfe*, s. 178, B. 380.

Selim döneminde divan kâtipliği yaptığının bilinmesi Halep'in kısa süreli olarak konaklanan bir menzil olduğunu düşündürür. Bu nedenle, Şam'dan Halep'e geçtikleri ve buradan Mekke'ye gidiş güzergâhını takip ederek İstanbul'a vardıkları tahmin edilebilir.[31]

Ahmed Fakîh'in hangi tarihte yola çıktığı belli değilse de biyografisi ve eserleri üzerine yapılan çalışmalar sonucunda yeni bilgilere ulaşılıncaya kadar 1350'li yılların civarında hacca gittiği kabul edilebilir. Sistematik bir hac kafilesiyle değil, kurallarını kendilerinin belirlediği bir grupla yola çıktığı anlaşılmaktadır. Nitekim Kudüs'e gelmelerinin ardından bir kısmının burada kalması ve diğerlerinin yola devam etmesi, hac organizasyonunun kurumsallaşmadığı dönemde seyahat ettikleri düşüncesinin doğmasına neden olur. Eserinin ilerleyen bölümlerinde Mısır ve Şam'dan gelen hac kervanlarından bahsederken Anadolu hac kervanından bahsetmemesi ve günlerini Mısır kafilesiyle birlikte geçirdiklerini belirtmesi de bu görüşe katkı sağlar.[32] Ahmed Fakîh, Esîrî'nin çizdiği güzergâh kadar ayrıntılı bir yol haritası çıkarmaz. Bununla birlikte güzergâh sıralaması itibarıyla katettikleri menziller, Esîrî'nin dahil olduğu kervanın temel uğrak yerleriyle ortaktır. Ahmed Fakîh'in biyografisi hakkında herhangi bir bilgiye sahip olmadığımız için nerede ikamet ettiği bilinmemektedir. Eserinde de bu durumdan bahsetmemesi nedeniyle hangi şehirden yola çıktıkları belli değildir. *Kitâbu Evsâf*'ta bahsettiği ilk menzil Kudüs'tür.[33] Ancak eserin sonunda yer alan Kudüs övgüsüne hasredilmiş hece ölçüsüyle yazılan dört şiirin birinde Anadolu coğrafyasından sonra Şam'ı aşıp Kudüs'e vardıkları belirtilmiştir:

Urum'ı vü Şām'ı geçdüm
'Arab éllërinë düşdüm
Şükür kim saña ḳavışdum
É cānum Ḳuds-i mübārek[34]

Bu nedenle yola çıkmalarının ardından Şam üzerinden Kudüs'e geldikleri anlaşılır. Bazı arkadaşları yola devam ederken bazıları Ahmed Fakîh'le birlikte iki ay Kudüs'te kalır. Ardından yola çıkılarak Halilürrahman'a varılır. Ahmed Fakîh, bu menzilin ardından otuz beş gün yol alarak Mekke'ye; haccını tamamladıktan sonra on gün boyunca ilerleyerek Medine'ye ulaşır. Kahire'den gelen Mısır hac kervanı Medine'de veya Kubbetü'l-İslâm adlı bölgede bir gün kalır

31 Kolbaş, "Esîrî'nin Hüsâm-nâme Adlı Manzum Hac Seyahat-nâmesi", s. 152-154.

32 Kolbaş, *Ahmed Fakîh-Kitâbu Evsâfi'l-Mesâcidi'ş-Şerîfe*, s. 53-55.

33 *Kitâbu Evsâf*'ın Hasibe Mazıoğlu tarafından 1974 yılında yayımlanmasından sonra Ahmed Fakîh'in Mekke'den dönüş sırasında Kudüs'e uğradığı ve iki ay burada kaldığı belirtilmiş, varak karışıklığına dayalı bu yanlış pek çok araştırmacı tarafından da tekrar edilmiştir. Bu bilgiyi aktaran ilk kişi Mazıoğlu'dur. Bkz. Mazıoğlu, *Ahmed Fakih-Kitâbu Evsâfı Mesâcidi'ş-Şerîfe*, s. 13.

34 Kolbaş, *Ahmed Fakîh-Kitâbu Evsâfi'l-Mesâcidi'ş-Şerîfe*, s. 192, K. 4:3.

ve geldikleri yolu takip ederek Bedr-i Huneyn üzerinden geri döner. Ahmed Fakîh ve yoldaşları Medine'de üç gün kalmalarının ardından yola çıkarak muhtemelen Şam kervanıyla birlikte Arap coğrafyasının iç kesimlerinden ilerleyerek Şam'a varır. Yedi gün burada kaldıktan sonra memleketine geri döner.[35]

Ahmed Fakîh'in çizdiği güzergâh, Esîrî'nin güzergâhı kadar ayrıntılı değilse de her ikisinin belirttiği ana menziller birbiriyle uygundur. Konya menzilini merkez almamız durumunda ilgili güzergâh şu şekilde gösterilebilir:[36] [Konya], Adana, Antakya, Butuk (Mıdık), Hama, Humus, Ba'lebek, **Şam**, **Kudüs**, **Halilürrahman**, Akabe-i Bahr, Yenbu', **Bedr-i Huneyn**, Meymun Ovası, Rabia Eşmesi, **Mekke**, Mina, **Mekke**, **Bedr-i Huneyn**, **Medine**, Ma'ân, Hassa, Kerek, **Şam**, [**Anadolu**]. Birbiriyle uygunluk gösteren bu menzil sıralaması, Ahmed Fakîh'in, Esîrî'nin belirttiği diğer ara menzillerden geçmiş olabileceğini düşündürür. *Kitâbu Evsâf*'a ve *Hüsâm-nâme*'ye göre on yedinci yüzyıldan sonra yazılmış menzilnâmelerden farklı olarak Şam'dan Kudüs'e ve oradan Halilürrahman'a geçilmesi bunun en önemli kanıtlarından biridir. Ahmed Fakîh'in Kudüs'te iki ay, Esîrî'nin ise üç ay kaldıklarını belirtmesi ve özellikle Esîrî'nin Ramazan ayını burada geçirdiklerini söylemesi de diğer eserlerle farklılık arz ettiği gibi iki seyahatin ortak yönlerinden bir diğeridir.[37] Nitekim on yedinci yüzyıl itibarıyla yazılan eserlerde Şam'dan Kudüs'e geçildiği, burada yapılan ziyaretlerin ardından Şam'a dönüldüğü, kırk gün kadar Şam'da kalındığı ve Ramazan ayının burada geçirildiği belirtilmektedir.[38] Hem Ahmed Fakîh'in hem de Esîrî'nin tanıklığıyla ihtiyat payı bırakılarak on dördüncü yüzyıldan on altıncı yüzyılın başlarına kadar Kudüs'ün Ramazan ayının geçirildiği bir şehir olduğu, Ahmed Fakîh'in de Ramazan ayını burada geçirmiş olabileceği söylenebilir. Ahmed Fakîh, Halilürrahman'dan yola çıkmalarının ardından otuz beş günde Mekke'ye ulaştıklarını belirtir:

Pes andan 'azm édüben yola düşdük
Otuz béş günde ***Mekke****'ye érişdük*[39]

Esîrî de Rabia Eşmesi menzilinden bahsettiği sırada muhtemelen Kudüs'ten yola çıktıktan sonra kırkıncı günde Mekke'ye geldiklerini söyler:

Gétdük üç gün ***erba'în günde hemān***
Mekke şehrine érişdük *şādümān*[40]

35 Kolbaş, *Ahmed Fakîh-Kitâbu Evsâfi'l-Mesâcidi'ş-Şerîfe*, s. 61-71.

36 Ahmed Fakîh'in konakladığı menziller bold olarak dizilmiştir.

37 Kolbaş, *Ahmed Fakîh-Kitâbu Evsâfi'l-Mesâcidi'ş-Şerîfe*, s. 62, B. 67; Kolbaş, "Esîrî'nin Hüsâm-nâme Adlı Manzum Hac Seyahat-nâmesi", s. 463; 471, B. 1285; 1403.

38 Sak, Çetin, "XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Hac Menzilleri", s. 216, n. 87.

39 Kolbaş, *Ahmed Fakîh-Kitâbu Evsâfi'l-Mesâcidi'ş-Şerîfe*, s. 158, B. 212.

40 Kolbaş, "Esîrî'nin Hüsâm-nâme Adlı Manzum Hac Seyahatnâmesi", s. 522, B. 2179.

Her iki şairin de Kudüs'ten yola çıkmalarının ardından hemen hemen aynı sürede Mekke'ye ulaştıklarını belirtmesi aynı güzergâhı kullanmış olabileceklerini düşündürmektedir. Ayrıca Esîrî'nin geçmişe dönük olarak hac kervanlarının uyguladığı ve kanun olarak nitelendirdiği bir âdetten bahsetmesi, Ahmed Fakîh'in de bu âdete uyarak yolculuk etmiş olabileceğini akla getirir: Ahmed Fakîh, Halilürrahman menzilinden sonra Mekke'ye hangi güzergâhı takip ederek ulaştıklarını söylemez; ancak Esîrî bu menzilden sonra Akabe-i Bahr adlı menzile geldiklerini, burada Mısır'dan gelen hac kervanıyla buluştuklarını, onları takip ettiklerini, konakladıkları yerlerde konakladıklarını ve kazdıkları su kuyularını kullandıklarını belirtir. Bunları aktarırken Kudüs'ten gelen hac kervanının Mısır'dan yola çıkan kervanı takip etmesinin ezelden beri yürürlükte olan bir kanun olduğunu söyler:

Buyımış ḳānūn ezelden éy dede
Ḳuds-i ʿizz éliyile bile géde[41]

Esîrî'ye ait bu beytin delaletiyle, Ahmed Fakîh'in de Halilürrahman'dan sonra Akabe-i Bahr adlı mevkiye geldiği, burada Mısır'dan gelen hac kafilesiyle buluştukları, onlarla birlikte Kızıldeniz sahili boyunca ilerleyerek Mekke'ye vardıkları düşünülebilir. Ahmed Fakîh'in, Mısır hac kafilesiyle Mekke'de yedi gün geçirdiklerini belirtmesi de bu görüşü desteklemektedir.[42] Memlükler zamanında Kahire'den yola çıkıp Mekke'ye giden Mısır hac kervanlarının Kuzey Mısır / Sina Çölü rotası da Akabe-i Bahr adlı menzilden sonra Kızıldeniz sahili boyunca Esîrî'nin ve Ahmed Fakîh'in güzergâhıyla ortaklık arz eder.[43]

Ahmed Fakîh'in ve Esîrî'nin güzergâhıyla benzer güzergâhı izlemiş ve Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethinden önce yahut biraz sonra hac yolculuğuna çıkmış olabileceği düşünülen şairlerden biri de Nihânî mahlaslıdır. Kudüs ve Halilürrahman şehirleri hakkında yazdığı biri 17, diğeri 10 dörtlükten oluşan iki medhiyesi[44] bulunan ve kayıtlı olduğu mecmuaya Müeyyedzâde Camii imamı Mehemmed b. Murâd tarafından Receb 990 (Ağustos 1582) tarihinde peş peşe istinsah edilen bu şiirler, kendisini "miskîn" olarak nitelendiren Nihânî'nin de Hama ve Kudüs üzerinden Halilürrahman'a geçtiğini gösterir.[45] Nihânî'ye ait

41 Kolbaş, "Esîrî'nin Hüsâm-nâme Adlı Manzum Hac Seyahatnâmesi", s. 476, B. 1455.

42 Kolbaş, *Ahmed Fakîh-Kitâbu Evsâfi'l-Mesâcidi'ş-Şerîfe*, s. 160, B. 232.

43 Ayrıntılı bilgi için bkz. Burak Gani Erol, "Memlûkler Zamanında Mısır Hac Güzergâhı-Kahire'den Mekke'ye Uzanan Kutsal Yolculuk", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2019), s. 264-314.

44 Halilürrahman hakkında yazılan şiirdeki dörtlüklere ait son mısralar mütekerrirdir. Kendi içerisinde uyumlu olan bazı dörtlüklerin şiirin aslındaki bu kurala uymadığı görülür.

45 Bu şiirlerin, bu mahlası kullanan şairlerden hangisi tarafından yazıldığı kesin olarak belli değildir. Ancak şairin, 990 (1582) yılı civarında veya öncesinde yaşadığı muhakkaktır. Tezkirelerde biyografisine yer verilen, kutsal topraklarla bağlantısı olduğu anlaşılan ve "Nacaḳ" lakabıyla anıldığı belirtilen Nihânî mahlaslı bir şair vardır. Sehî Beg (ö. 955/1548), *Heşt Behişt* adlı eserinde

bu iki şiir, el yazması bir mecmuada kayıtlı olmakla birlikte; şiirlerin, Nihânî tarafından yazılması muhtemel hac seyahatnamesi türündeki bir eserin içinden alıntılanarak mecmuaya kaydedilip kaydedilmediği veya bağımsız olarak

babasının adının Abdullah olduğunu; ilim tahsil ettiğini, pek çok medresede mutasarrıflık yaptığını, ilim ehli arasında şöhret bulduğunu ve gösterişli şiirlerinin çok ve güzel sözlerinin nihayetsiz olduğunu belirtir. Latîfî (ö. 990/1582), *Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzemâ* adlı tezkiresinde Abdullah oğlu ve Arnavut asıllı olduğunu söyleycrek Sultan Selim devrinde öğretim faaliyetinde bulunduğu sırada öldüğünü aktarır. Muamma çözmekte mahir olduğunu, kasidede hayaller ve manalar icat ettiğini; Arap diyarı ile Şam ve Halep şehirlerinin fethi sırasında Sultan Selim'e bir mısraı muamma ve bir mısraı tarih olmak üzere musammat bir kaside söylediğini, bunun karşılığında pek çok caize aldığını belirtir. Yeniçeriler arasından çıktığı için "Fâzıl Nacak" şeklinde anıldığını aktarır. Mesut Dursun, *Nihânî Dîvânı* üzerine hazırladığı çalışmada Fâzıl kelimesinin Nihânî'nin ismi olmayıp onun ilmiye sınıfına mensubiyetine işaret eden bir sıfat olduğunu belirtir. Bazı tezkirelerde "Abdullahoğlu" bazılarında ise "Kuloğlu" şeklinde anılması muhtemelen Yeniçerilere mensubiyetinden dolayıdır. Gelibolulu Mustafa Âlî (ö. 1008/1600) ise öğretim yoluna girdikten sonra vefat ettiğini ve Yavuz Sultan Selim dönemi şairlerinden Arnavut asıllı biri olduğunu aktarır. Âşık Çelebi (ö. 979/1572), Hacı Hasan-zâde müderrisliği yaptığını, üstadı olarak addettiği Sürûrî'nin (ö. 969/1562) ise bu sırada Nihânî'ye danişmend olduğunu belirtir. Türkçeyi rahat konuşamamasından ötürü "Nacak" şeklinde anıldığını söyler. Ancak örnek olarak verdiği "*Tā kim göreli ṭal'atuñı ey yüzi ḳamrā*" mısraıyla başlayan gazel, Sehî Beg'e göre Hadım Ali Paşa'nın (ö. 917/1511) musahibi olan Nihânî'ye aittir. Kınalı-zâde Hasan Çelebi'nin (ö. 1012/1604) verdiği bilgiler de Âşık Çelebi'nin tezkiresine dayanır. Âşık Çelebi'den naklettiği yukarıda ilk mısraı alıntılanan şiir ile "*Lāleler çıḳdı ḳızıl tāc ile şāhīler gibi*" mısraıyla başlayan bir başka gazel, Sehî Beg'e göre musahip olan Nihânî'ye aittir. Latîfî de Kınalı-zâde gibi bu ikinci şiiri "Nacak" lakaplı Nihânî'ye atfeder. Kınalı-zâde, Nihânî'nin Hacı Hasanzâde'nin danişmendi olduğunu ve sonrasında onun inşa ettirdiği medresede müderrislik yaptığını söylüyorsa da bu bilgi Âşık Çelebi'nin verdiği bilgiyle uymaz. Âşık Çelebi'nin "*Üstādum Sürūrī Çelebi, Nihānī, Ḥācī Ḥasan-zāde müderrisi iken aña dānişmend olmış*" cümlesi Kınalı-zâde tarafından muhtemelen yanlış anlaşılmış olmalı ki Kınalı-zâde, Nihânî'nin Hacı Hasan-zâde'nin danişmendi olduğunu söylemiştir. Hasan Çelebi, bunun ardından Nihânî'nin İstanbul'da Mustafa Paşa Medresesi'nde müderrisken bu vazifesinden ayrılıp Mekke'ye gittiğini ve 925 (1519) yılında burada öldüğünü aktarır. Mecdî Efendi (ö. 999/1591) ise benzer bilgileri verirken ayrıca Üsküp'teki İshak Paşa Medresesi'nde de müderrislik yaptığını, nazım ve nesir sahasında Arapça, Farsça ve Türkçe eserler verdiğini ekleyerek ölüm yılını 926 (1519-1520) olarak gösterir. Beyânî (ö. 1006/1597) de Kınalı-zâde'den edindiği bilgileri aynen tekrarlar. Bkz. Günay Kut, *Heşt Bihişt-The Tezkire by Sehī Beg*, Sources of Oriental Languages and Literatures 5, 1. bs., (Cambridge, Massachusetts: Harvard University, 1978), s. 218-219; Rıdvan Canım, *Latîfî-Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ (İnceleme-Metin)*, 1. bs., Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2000), s. 541-542; Mesut Dursun, "Nihânî Divânı (İnceleme-Metin)" (Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 1990), s. 2; Mustafa İsen, *Künhü'l-Ahbâr'ın Tezkire Kısmı*, 1. bs., Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1994), s. 183; Âşık Çelebi, *Meşâ'irü'ş-Şu'arâ (İnceleme-Metin)*, haz. Filiz Kılıç, 1. bs., İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2010), s. II:924; Kınalı-zâde Hasan Çelebi, *Tezkiretü'ş-Şuarâ*, haz. İbrahim Kutluk, 3. bs., Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), s. 1017-1018; Mecdî Mehmed Efendi, *Hadâ'iku'ş-Şakâ'ik (Mecdî'nin Şakâ'ik Tercümesi) (İnceleme-Tenkitli Metin)*, haz. Bilal Alpaydın, Fatih Odunkıran, 1. bs., İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2022), s. II:1103-1105; Beyânî Mustafa bin Carullah, *Tezkiretü'ş-Şuarâ*, haz. İbrahim Kutluk, 1. bs., Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997), s. 308-309. Biyografiye ve özellikle şiir örneğine dayalı bu karışıklık Yunus Kaplan tarafından *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü* projesi kapsamında kaleme alınan ansiklopedi maddesinde de tekrar edilmiştir. Bkz. Yunus Kaplan, "Nihânî, Nacak Fâzıl", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, Erişim 22 Ağustos 2023, https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/nihani-nacak-fazil. Bu maddede, "Nacak" lakaplı Nihânî'nin Anadolu vilayetinde doğduğu ve Hadım Ali Paşa'nın musahibi olduğu yönünde verilen bilgi Sehî Beg'in bahsettiği başka bir Nihânî'ye aittir. Bkz. Kut, *Heşt Bihişt*, 258-259. Ayrıca, öğrenimini tamamladıktan sonra Hacı Hasan-zâde'ye danişmend olduğunun belirtilmesi de Kınalızâde'nin aktardığı

kaleme alınıp alınmadığı şimdilik meçhuldür.[46] Nihânî'nin güzergâhı hakkında burada serdedilen görüşler, yalnızca Ahmed Fakîh'in ve Esîrî'nin güzergâhıyla mukayese edilerek öne sürülmüş olup Hama, Kudüs ve Halilürrahman menzilleri haricindeki menziller konusunda kesin bilgi vermez.

Nihânî, Kudüs övgüsünde yazdığı şiirin elimize ulaşan ilk iki mısraında Anadolu'dan Kudüs'e vardığını, birkaç dörtlük sonra ise Hama'ya uğradıklarını belirtir. Kudüs'ü anlattığı sırada Hama'dan bahsetmesi anlatımda geriye dönüş nedeniyle olmalıdır:

Ḳoyub Rūm'ı teveccüh Ḳuds'e ḳıldum
ViṢāl-i şevḳ-ıla yanub yaḳıldum
...
Yolumuz oġradı şehr-i Ḥamā'ya
Muḥammedī Ṭolab döner hevāya[47]

Halilürrahman hakkında yazdığı medhiyenin ilk dörtlüğünde ise bu şehre geldiklerini,[48] ilerleyen dörtlüklerin birinde ise bir rehber önderliğinde hareket ettiklerini söyler:

Delīl oldı bize bir Tañrı ḫāṢı
Götürdi enbiyānuñ ravżasına[49]

---

yanlış bilgiye dayalıdır. Nihânî mahlaslı şairlerin birbirine karışan biyografisi Ahmet Atillâ Şentürk tarafından da ele alınmıştır; Şentürk'e göre bu biyografi karışıklığının asıl temeli "Latîfî'nin Sehî'den aktarma yaparken yanlış şahsı seçmesinden kaynaklanmaktadır." Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Atillâ Şentürk, *Osmanlı Şiiri Antolojisi*, 4. bs., İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009), s. 305. Burada söz konusu edilen şiirlerdeki kompozisyon ve vezin aksaklıkları, bu şiirleri yazan Nihânî'nin, muhtemelen tezkirelerde bahsedilmeyen ve dinî-tasavvufî konuda şiirler kaleme alan başka bir Nihânî olabileceğini düşündürmektedir.

46 Nihânî'ye ait burada bahsedilen iki şiiri ihtiva eden hac seyahatnamesi, bu makalenin tebliğ olarak sunulduğu tarihten sonra yayımlanmıştır. Bu yayımda, burada bahsettiğim ve eksik olduğu anlaşılan nüsha görülmemiş, farklı iki nüsha üzerinden eserin tenkitli metni kurulmuştur. Bkz. Muhammet Emin Altınışık, "Nihânî'nin Manzum Hac Seyahatnamesi", *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (Özel Sayı) 1 (Ekim 2023), s. 715-736. Altınışık, *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü* projesi kapsamında Nihânî mahlasını kullanan 14 şairin tespit edildiğini; eserin, hangi Nihânî'ye ait olduğunu belirleyemediğini, ancak elindeki verilerden hareketle bu şairin on sekizinci yüzyılda veya öncesinde yaşamış olabileceğini belirtmiştir. Bkz. Altınışık, "Nihânî'nin Manzum Hac Seyahatnamesi", s. 716. Tespit ettiğim mecmuanın Receb 990 (Ağustos 1582) tarihinde istinsah edilmesi, şairin, on altıncı yüzyılda veya öncesinde yaşadığını göstermesi bakımından kayda değerdir. Ayrıca bu nüshada bulunan bazı dörtlüklerin, ilgili neşirde olmadığını söylemek gerekir. Nihânî'nin, Halilürrahman menzilinden sonra Akabe-i Bahr adlı menzile geldiği ve buradan ilk olarak Medine'ye, ardından Mekke'ye yöneldiği görülür. Bu güzergâh, on yedinci ve on sekizinci yüzyıllardaki güzergâhtan farklı olduğu gibi Akabe-i Bahr menzilinden sonra Ahmed Fakîh'in ve Esîrî'nin güzergâhından da ayrılır.

47 *Medh-i Kuds-i Şerîf*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Darü'l-Mesnevî Koleksiyonu, Nr. 9/3, vr. 117b.

48 *Medh-i Kuds-i Şerîf*, vr. 118b.

49 *Medh-i Kuds-i Şerîf*, vr. 119a.

Kimliği tam olarak tespit edilemeyen Nihânî mahlaslı bu şair, kutsal topraklara Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethinden önce veya biraz sonra gittiyse en azından Anadolu-Hama-Kudüs-Halilürrahman güzergâhının Mısır'ın fethinden önce veya biraz sonra kullanıldığı görüşüne bir katkı daha sağlanmış olur.

Tüm bunlardan bağımsız olarak dikkat çekilmesi ve üzerinde düşünülmesi gereken bir diğer konu da tespitlerimize göre ilk olarak Menderes Coşkun tarafından belirtilen ve diğer bazı araştırmacılar tarafından bu türden eserlerin tarihlendirilmesi için bir kıstas kabul edilen hac kervanlarının Halep'e uğraması mevzusudur.[50] Menderes Coşkun, Osmanlı hac kervanlarının on yedinci yüzyıla kadar Halep üzerinden, bu yüzyıldan sonra ise Halep'e uğramadan Şam'a gittiklerini belirtir.[51] Coşkun, Bahrî'nin menzilnamesini incelerken kervanın Halep'ten geçmediğini söyleyerek onun, eserini on yedinci yüzyıldan sonra yazdığına hükmeder. Suat Donuk da Sulhî ve Servet'in menzilnamelerini yayımlarken aynı hükme değinir ve bunu bir kıstas olarak değerlendirir. Sulhî'nin eserinde Şam ve Hicaz arasındaki menzillere yer verildiğinden ve Halep bu menzillerden önce yer aldığından, eserin bu kabul üzerinden tarihlendirilemeyeceği belirtilmiştir.[52] Ancak Servet'in menzilnamesinde Halep'e uğrandığı zikredildiğinden, eserin on yedinci yüzyıldan önce yazıldığı tespitinde bulunulmuştur.[53]

II. Bayezid döneminin sonlarında, 910 (1505)-916 (1510) yılları arasında bir tarihte hacca giden Esîrî ve dahil olduğu hac kafilesinin Mekke'ye gidiş sırasında Halep'e uğramaması bu türden bir hükme ihtiyatla yaklaşmak gerektiğini gösterir. Esîrî, Hama yoluna girdiklerinde baskın tehlikesiyle karşı karşıya kalmaları üzerine emir-i hac Hüsâm Beg'e Halep yoluna girme teklifinde bulunduklarını, kimilerinin bu teklife karşı çıktığını, haramilerle savaşmaları gerektiğini savunduklarını ve Hüsâm Beg'in de savaş kararı aldığını belirterek yola devam ettiklerini söyler.[54] Ahmed Fakîh'in eserinde de Halep'e dair bir bahis yoktur. Bu durum, Halep'in tehlike anında başvurulan bir alternatif menzil olabileceğini düşündürür.

50 Ayrıca aynı bilgiyi Mustafa Güler, *Osmanlı Devleti'nde Harameyn Vakıfları (XVI-XVII. Yüzyıllar)*, İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, 2002, s. 52'ye atıf vererek aktaran: Sak, Çetin, "XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Hac Menzilleri", s. 200. Güler, İskenderun ve Bektaş menzillerinden sonra yolun çatallaştığını; birinin Afrin, Beşağaç, Halep ve Ma'arrâ, diğerinin ise Antakya, Zanbakıyye ve Safder yoluyla Hama'ya ulaştığını belirtmiştir. Çalışması on altıncı ve on yedinci yüzyılları ele aldığından bunun haricinde Halep'e sapma konusunda öncelik sonralık bahsinde herhangi bir yüzyıl sınırlaması getirmemiştir. Bkz. Mustafa Güler, *Osmanlı Devleti'nde Harameyn Vakıfları (16. ve 17. Yüzyıllar)*, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2011, s. 66.

51 Coşkun, *Manzum ve Mensur Osmanlı Hac Seyahatnameleri ve Nâbî'nin Tuhfetü'l-Harameyn'i*, s. 15.

52 Donuk, "Sulhî'nin Manzum Hac Menâzilnamesi", s. 93-94.

53 Donuk, "Servet Mahlaslı Bir Şaire Mâl Edilen Manzum Hac Seyahatnamesi", s. 26.

54 Kolbaş, "Esîrî'nin Hüsâm-nâme Adlı Manzum Hac Seyahatnamesi", s. 161-162.

SONUÇ

Kısacası Yavuz Sultan Selim'in Hicaz bölgesini hâkimiyet altına almasından sonra, özellikle on yedinci yüzyıl itibarıyla yazılan hac menzilnamelerinde belirtilen güzergâhla bu tarihten önce kaleme alınmış hac seyahatnamelerinin belirttiği güzergâh arasında farklılık vardır. Ahmed Fakîh'in ve Esîrî'nin çizdiği güzergâh Anadolu'dan hareketle Şam'a, oradan Kudüs'e, Kudüs'ten Halilürrahman'a ve Akabe-i Bahr'e geçer. Buradan itibaren Kahire'den hareket eden Mısır hac kervanının takip ettiği güzergâhı izleyerek Kızıldeniz sahili boyunca ilerleyip önce Mekke'ye varır. Haccın ardından Mekke'den Medine'ye geçer ve bu kez muhtemelen Şam kervanını takip ederek Arap coğrafyasının iç kesimlerinden tekrar Şam'a ulaşır. Hicaz'ın fethinin ardından yazılmış eserlerde ise Anadolu'dan Şam'a gidildiği; buradan önce Medine'ye, ardından Mekke'ye geçildiği ve dönüş yolunda da aynı güzergâhın takip edildiği görülmektedir. Ahmed Fakîh'in, ve Esîrî'nin dahil olduğu hac kervanının takip ettiği yol, on yedinci yüzyıl itibarıyla takip edilen güzergâhtan daha uzundur. Netice itibarıyla yeni bilgilere ulaşılıncaya kadar özellikle *Kitâbu Evsâf*'ın ve *Hüsâm-nâme*'nin tanıklığında Memlük toprakları üzerinde ilerleyen Anadolu hac kafilelerinin on yedinci yüzyılda ilerlenen güzergâhtan farklı olduğu ve Hicaz bölgesinin Osmanlıların eline geçişinin Anadolu coğrafyasındaki menziller hariç Arap coğrafyasındaki hac güzergâhını değiştirdiği söylenebilir.

KAYNAKÇA

Altınışık, Muhammet Emin. "Nihânî'nin Manzum Hac Seyâhatnâmesi". *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (Özel Sayı) 1 (Ekim 2023), s. 715-736.

Armağan, Latif. "XVIII. Yüzyılda Hac Yolu Güzergâhı ve Menziller". *Osmanlı Araştırmaları* XX (2000), s. 73-118.

Âşık Çelebi. *Meşâ'irü'ş-Şu'arâ (İnceleme-Metin)*. 2. C. haz. Filiz Kılıç. İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 1. bs., 2010.

Atalar, Münir. *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümâyûn ve Surre Alayları*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. bs., 2015.

Baştürk, Sadettin. "Bir Hac Yolcusunun Gözünden İstanbul'dan Hicaz'a Osmanlı Şehirleri". *International Journal of Human Sciences* 10/1 (2013), s. 148-161.

Beyâni Mustafa bin Carullah. *Tezkiretü'ş-Şuarâ*. haz. İbrahim Kutluk. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1. bs., 1997.

Büyükkarcı-Yılmaz, Fatma. *Hac Menzilnamelerinde Osmanlı Şehirleri*. İstanbul: Simurg Yayınları, 1. bs., 2018.

Canım, Rıdvan. *Latîfî-Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ (İnceleme-Metin)*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1. bs., 2000.

Coşkun, Menderes. *Manzum ve Mensur Osmanlı Hac Seyahatnameleri ve Nâbî'nin Tuhfetü'l-Harameyn'i*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1. bs., 2002.

Donuk, Suat. "Servet Mahlaslı Bir Şaire Mâl Edilen Manzum Hac Seyahatnâmesi". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 41 (Bahar 2017), s. 13-38.

_____. "Sulhî'nin Manzum Hac Menâzilnâmesi". *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 18 (2017), s. 85-118.

Dursun, Mesut. "Nihânî Divânı (İnceleme-Metin)". Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 1990.

Erol, Burak Gani. "Memlûkler Zamanında Mısır Hac Güzergâhı-Kâhire'den Mekke'ye Uzanan Kutsal Yolculuk". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2019), s. 264-314.

Faroqhi, Suraiya. *Hacılar ve Sultanlar-Osmanlı Döneminde Hac (1517-1683)*. çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. bs., 2008.

Gök, İlhan. "Atatürk Kitaplığı M.C. O.71 Numaralı 909-933/1503-1527 Tarihli İn'âmât Defteri (Transkripsiyon-Değerlendirme)". Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2014.

Güler, Mustafa. *Osmanlı Devleti'nde Harameyn Vakıfları (16. ve 17. Yüzyıllar)*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2011.

Halaçoğlu, Yusuf. *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*. Ankara: PTT Genel Müdürlüğü, 1. bs., 2002.

İsen, Mustafa. *Künhü'l-Ahbâr'ın Tezkire Kısmı*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1. bs., 1994.

Kaplan, Yunus. "Nihânî, Nacak Fâzıl". *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, Erişim 22 Ağustos 2023, https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/nihani-nacak-fazil.

Kınalızâde Hasan Çelebi. *Tezkiretü'ş-Şuarâ*. haz. İbrahim Kutluk. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. bs., 2014.

Kiraz, Seydi, Muhammed Musab Tiryaki. "Türk Edebiyatında Menâzil-i Haclar ve Kadrî'nin 'Menâzilü't-Tarîk ilâ Beytillâhi'l-Atîk' Adlı Menâzil-i Haccı". *Turkish Academic Research Review* 8/1 (2023), s. 110-137.

Kolbaş, Ozan. *Ahmed Fakîh-Kitâbu Evsâfi'l-Mesâcidi'ş-Şerîfe (İnceleme-Tenkitli Metin-Tıpkıbasım)*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1. bs., 2023.

_____. "Esîrî'nin Hüsâm-nâme Adlı Manzum Hac Seyahat-nâmesi (İnceleme-Metin Tenkidi-Nesre Çeviri-Açıklamalar-Sözlük-Özel Adlar Dizini)". Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2021.

Koyuncu, Fatih. "Bahrî'nin Hac Menzilnamesi". *Asya Studies* 12 (2020), s. 21-31.

_____. "Cûdî'nin Manzum Hac Seyahatnâmesi". *Littera Turca: Journal of Turkish Languages and Literature* 3/1 (Kış 2017), s. 177-219.

Kut, Günay. *Heşt Bihişt-The Tezkire by Sehī Beg*. Sources of Oriental Languages and Literatures 5. Cambridge, Massachusetts: Harvard University, 1. bs., 1978.

Mazıoğlu, Hasibe. *Ahmed Fakih-Kitābu Evsāfı Mesācidi'ş-Şerīfe*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1. bs., 1974.

Mecdî Mehmed Efendi. *Hadâ'iku'ş-Şakâ'ik (Mecdî'nin Şakâ'ik Tercümesi) (İnceleme-Tenkitli Metin)*. 2. C. haz. Bilal Alpaydın, Fatih Odunkıran. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1. bs., 2022.

Medh-i Kuds-i Şerîf. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Darü'l-Mesnevî Koleksiyonu, Nr. 9/3.

Oktay, Adnan. "Kudüs Tasvirleri: Kitâbu Evsâfı Mesâcidi'ş-Şerîfe ve Tuhfetü'l-Harameyn Örnekleri". *Mukaddime* 9/1 (2018), s. 111-132.

Parlakkılıç-Mucan, Ayşe. "Seyyid İbrahim Hanîf'in 'Menâzilü'l-Harameyn'i'". *İstem* 26 (2015), s. 95-104.

Sak, İzzet ve Cemal Çetin. "XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Hac Menzilleri". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (Bahar 2005), s. 199-261.

Şentürk, Ahmet Atillâ. *Osmanlı Şiiri Antolojisi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 4. bs., 2009.

Taeschner, Franz. *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı*. çev. Nilüfer Epçeli. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2010.

Tezcan, Semih. "Anadolu Türk Yazınının Başlangıç Döneminde Bir Yazar ve *Çarḫ-nāme*'nin Tarihlendirilmesi Üzerine". *Türk Dilleri Araştırmaları* 4 (1994), s. 75-88.